

Валентина ПРОКІП

кандидат філологічних наук

науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

З ЛИСТУВАННЯ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ (ГАДЯЧ–ЖЕНЕВА/СОФІЯ)

Уперше до наукового обігу введено чотири листи до подружжя Драгоманових, які надіслали члени їхньої родини з Гадяча до Женеви (7 (19) липня 1884 р., 8 (20) серпня 1884 р., травень 1888 р.) і Софії (не раніше осені 1892 р.). У неопублікованих донині епістолярних текстах Є. та О. Драгоманових представлено деталі з життя адресатів, а також описано події, які на той час відбувалися на Полтавщині. У листах окреслено коло зацікавлень кореспондентів, акцентовано увагу на найважливіших проблемах родини того періоду. За основу публікації взято інформацію, яка додає нові штрихи для характеристики адресатів, зокрема М. Драгоманова та його найближчого оточчя – матері, дружини, дітей, брата Олександра.

Листи подано за автографами в перекладі упорядника, а також мовою оригіналу зі збереженням особливостей письма кореспондентів. У примітках і коментарях зосереджено увагу на постатях, про які згадано в текстах, конспективно викладено інформацію про них, у передньому слові передовсім мовиться про долю автографів. Окреслено історію збирання та публікації листування М. Драгоманова, яке на час смерті цього досить впливового діяча останньої чверті ХІХ ст. зберігалось в його домашньому архіві в Болгарії та безпосередньо в кореспондентів. Згадано перші епістолярні видання, підготовлені до друку завдяки зусиллям Людмили Драгоманової, Михайла Павлика, Івана Франка та Лесі Українки. Відстежено шлях поданих листів від архіву М. Драгоманова до Російської державної бібліотеки, де вони зберігаються сьогодні. Акцентовано увагу на важливості публікації документів, які осіли у фондах країни, що не один рік воює з українським народом.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, Людмила Драгоманова, Єлизавета Драгоманова, Олександр Драгоманов, Гадяч, лист, епістолярій.

Михайло Драгоманов належить до когорти небагатьох знакових постатей української історії, чиє листування бодай частково оприлюднено в перші десятиліття після смерті кореспондента. Майже відразу після 8 (20) червня 1895 р. його рідні й однодумці, розуміючи значення духовної спадщини авторитетного вченого та впливового політика останньої чверті ХІХ ст., почали впорядковувати рукописний архів діяча і, звертаючись безпосередньо до адресатів, активно збирати епістолярні тексти, які він свого часу надсилав у різні куточки Європи. Завдяки зусиллям Людмили Драгоманової, Лесі Українки, Михайла Павлика й Івана Франка на початку ХХ ст. до друку

потрапили сотні кореспонденцій Михайла Драгоманова та листи відомих постатей, адресовані йому (Павлик, 1901; Павлик, 1905a; Павлик, 1905b; Павлик, 1906; Павлик, 1910; Павлик, 1910–1912; Франко, 1906–1908). Близькі робили все від них можливе, щоб цілісно зберегти для наступних поколінь рідкісну бібліотеку цього мислителя європейського рівня, його рукописи, а тим паче епістолярій. Так, наприклад, унікальну книгозбірню вченого (4 350 томів), що впродовж кількох років була предметом перемовин щодо купівлі між вдовою, яка разом із молодшими дітьми Аріадною та Світозаром залишилася без засобів до існування, і представниками різних наукових установ, зокрема й Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), 1899 р. викупило Вище училище в Софії (тепер – Софійський університет). Що ж до архіву, то родина М. Драгоманова довго не наважувалася передати його для подальшого зберігання жодному із закладів. Майже три десятиліття матеріалами опікувалася старша донька – Лідія. Лише 1929 р., після смерті чоловіка – проф. Івана Шишманова (Іван Шишманов), вона звернулася до низки інституцій із пропозицією придбати в неї рукописи та документи з колекції батька. Архівом зацікавився професор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі Олександр Шульгин, який намагався викупити його для новоствореної Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. Попри оголошений збір коштів серед українських емігрантів Європи й Америки, установа не змогла знайти потрібної суми (50 тис. франків). Відтак більшість матеріалів 1930 р. придбав щойно відкритий заходами Екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР) Український науковий інститут у Варшаві. Серед переданих із Софії рукописів була значна частина родинного листування, зокрема унікальна добірка кореспонденцій від найрідніших адресантів фондоутворювача: Єлизавети, Івана й Олександра Драгоманових, Олени Пчілки, Лесі Українки та ін. На жаль, до початку Другої світової війни співробітники установи встигли опрацювати й опублікувати незначну частину матеріалів (Смаль-Стоцький, 1938), а під час бомбардування Варшави бібліотека закладу, де вони зберігалися, згоріла. Із колись великої епістолярної колекції залишилися тільки поодинокі листи, які Лідія Драгоманова-Шишманова передала окремо разом з архівом покійного чоловіка до Болгарської академії наук (АН). Майже 15 років ці рукописи зберігалися у приміщенні місцевого університету, де їх неналежно утримували, через що мало не були втрачені. З початком масштабних бомбардувань Софії 1944 р. дивом уцілілі матеріали М. Драгоманова вивезли в гірські райони країни (с. Рила). Після Другої світової війни їх передали до Болгарської АН (1945–1946), а в середині 1950-х років подарували Державній бібліотеці ім. В. Леніна (тепер – Російська державна бібліотека, Москва), у фондах якої вони зберігаються донині (182 од.). Це – курс лекцій із нової історії (1890–1891), нотатки з літературознавчих питань, деякі листи до професора Вищої школи в Софії Бориса Мінцеса (Борис Минцес) та болгарського філолога-славіста Дімітра Матова (Димитър Матов), окремі епістоли українського етнографа Федора Вовка та французького філолога-славіста Луї Леже (Louis Léger), а також автобіографічні записи, спогади дружини та студентів ученого тощо.

Серед найцінніших матеріалів фонду Михайла Драгоманова в Москві – частина родинного листування (найбільше з донькою Лідією). Збережені звістки з Гадяча – від матері Єлизавети Драгоманової та молодшого брата Олександра – надійшли адресатові впродовж 1884 р. – на початку 1890-х років, коли він зі сім'єю мешкав у Європі, зокрема в Женеві та Софії. Михайло Драгоманов не був на Полтавщині і, що чи не

найтрагічніше, жодного разу не бачився з матір'ю від 1876 р., коли вимушено емігрував із родиною за кордон. За неповних два десятки років їхнього епістолярного спілкування (1876–1895) написано сотні кореспонденцій, однак збереглися тільки поодинокі тексти, які, попри вибірковість, усе ж дають уявлення про особливості листування та ознайомлюють читача з деякими подробицями родинного життя Драгоманових і громади Гадяча 80–90-х років XIX ст. Це – частина духовної спадщини нашого народу. Сподіваюся, що цінні надбання, які осіли в архівних установах Росії, колись буде повернуто, а доти ми не повинні загубити їхні сліди і за змогою вводити документи до наукового обігу. Саме це є метою публікації. Вона розширює джерельну базу для біографів М. Драгоманова, листування якого впродовж останніх років час до часу потрапляє в поле зору дослідників (Третяченко, 2012; Ковалець, 2014; Кіржаєв, 2017 тощо).

ЛИСТ № 1

**ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ¹ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ²
З ДОПИСКОЮ ЇЇ СИНА ОЛЕКСАНДРА³**

Гадяч. 1884 року, липня 7-го

Милі мої діти, Мишо і Людмила Михайлівно!

Вітаю Вас із сином⁴ і бажаю йому від душі всього хорошого, хай виросте він вам на славу й утіху! При цьому посилаю моєму хрещенику на сорочечку і хрестик –

¹ *Драгоманов Михайло Петрович* (1841–1895) – історик, публіцист, економіст, філософ, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, один з організаторів «Старої громади» в Києві, за активну діяльність у якій 1875 р. був звільнений із посади штатного доцента кафедри античної історії Київського університету св. Володимира. У 1876 р. емігрував за кордон (Відень, Женева, Софія). Останні роки на запрошення місцевого уряду проживав у Болгарії, викладав на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Вищої школи (тепер – Софійський університет).

Драгоманова (з дому – *Кучинська*) *Людмила Михайлівна* (1842 (за свідченням її чоловіка – 1844)–1918) – дружина Михайла Драгоманова; українська громадсько-культурна діячка, перекладачка. Від часу одруження (1864) присвятила себе родині, стала надійною опорою чоловікові та трьом дітям (Лідії, Аріадні, Світозарові). Овдовівши (1895), допомагала М. Павликові у справі видання наукової й епістолярної спадщини М. Драгоманова.

² *Драгоманова* (з дому – *Цяцька*) *Єлизавета Іванівна* (1821–1895) – мати М. Драгоманова; донька дрібного полтавського поміщика, дворянка. Щодо її освіти донька Ольга (Олена Пчілка) писала: «Треба сказати, що, не будучи ніде в науці і навіть нікуди не виїжджаючи з свого Цяцькиного хутора аж до самого шлюбу, мама наша зосталась наполовину неграмотною, бо не вміла писати, могла тільки підписати своє ім'я й прізвище; навіть листи до дітей, що мама посилала пізніше, писав завжди хтось інший, а мама тільки підписувала під ними – “Єлизавета Драгоманова”»; але читати вміла і дуже любила читання» (Пчілка, 1988, с. 533).

³ *Драгоманов Олександр Петрович* (1859–1919?) – наймолодший брат Михайла Драгоманова, психіатр-невропатолог за фахом (закінчив медичний факультет Імператорського Харківського університету (1881–1887)).

⁴ *Драгоманов Світозар Михайлович* (1884–1958) – економіст, журналіст, публіцист, викладач, перекладач; син Михайла Драгоманова. Навчався в Женеві та Парижі, закінчив 4-ту чоловічу гімназію в Києві (1904) й економічне відділення Київського комерційного інституту (1915). Упродовж 1930–1941 рр. зазнав переслідувань більшовицької влади, був відсторонений від науково-педагогічної роботи. З наближенням радянських військ 1943 р. виїхав до Львова, згодом емігрував (від 1951 р. жив у США). Член Української вільної академії наук, голова Комісії для збирання і вивчення науково-літературної спадщини М. Драгоманова. Автор мемуарів про М. Драгоманова.

двадцять п'ять рублів. Напишіть мені, яке йому залишиться ім'я, по-моєму, обидва імені, і Світозар, й Олег, – язичницькі, неправославні... У нас, у Гадячі й повіті його, як і раніше, немає дощів, народ уже поспішає зі збиранням хліба, щоб хоч що-небудь урятувати від «жука», який, раптово з'явившись, страшно винищує хліб, особливо пшеницю. Гадячани також бояться холери, хоч у нас ще, слава Богу, ніяких епідемій немає. Купаємось: я – раз, а Саша⁵ і квартиранти – по три рази на день – один порятунок від страшної спеки, яка нас гнітить. Псел наш сильно обмілів. На ялиському купанню – води лише по коліна. Гадяцьке товариство влаштувало купальні – чоловічу та жіночу[,] і ми всі користуємося; Ялизово участі в купальнях не беруть, платить в загальному зборі по 1 р[ублю] від сімейства.

Від Ол⁶ нещодавно отримала листа: вона здорова, діти – також. Ваня⁷ давно вже писав.

Новин у Гадячі немає ніяких; все – як і раніше.

Вас, Лиду⁸, Радy⁹ і хрещеника¹⁰ міцно цілую.

Любляча вас Ваша Мати: Єлизавета Драгоманова¹¹

Зі свого боку, вітаю вас, милий братику Михайле Петровичу і сестрице Люді-милу Михайлівно, з сином і також бажаю йому всіляких успіхів у його майбутньому житті. Завдяки гадяцьким купанням, якими користуюся дуже сумлінно, я зовсім оговтався після всіляких негараздів, що спіткали мене в минулому навчальному році. Тепер готуюся до трьох іспитів, що їх маю відбути в серпні цього року, а саме: фізіологія, фізіологічна хімія й органічна хімія. З цих предметів я не встиг було підготуватись у році і тому змушений тепер займатися. У Харків поїду [на початку] серпня, а з 7-го розпочнуться іспити. Після складання їх буду на третьому курсі. Обидва ваші листи нами отримані. В останньому з них Ви, М[ихайле] П[етровичу], обіцяєте написати мені; буду чекати Вашого листа з нетерпінням. Давно вже Ви писали мені...

До побачення! Бажаю всім вам бути здоровими! Вас, племінниць і племінника міцно цілую.

Ваш Олександр Драгоманов

⁵ Йдеться про О. Драгоманова.

⁶ *Косач* (з дому – Драгоманова) *Ольга Петрівна* (1849–1930) – молодша сестра Михайла Драгоманова; письменниця (літературний псевдонім – Олена Пчілка), перекладачка, етнографиня, публіцистка, видавчиня, журналістка, активна громадська діячка, від 1925 р. – член-кореспондент Всеукраїнської АН.

⁷ *Драгоманов Іван Петрович* (1842 – не раніше 1910 р.) – молодший брат Михайла Драгоманова, юрист за фахом, успішний адвокат. Від 1877 р. мешкав із родиною в Орлі, був присяжним повіреним Орловського окружного суду та багаторічним гласним міської думи.

⁸ *Драгоманова* (в заміжжі – *Шишманова*). *Лідія Михайлівна* (1865–1937) – старша донька Михайла Драгоманова, дружина професора Вищої школи в Софії Івана Шишманова; театраль-но-музична критикиня, перекладачка, журналістка, мемуаристка, активістка жіночого руху та громадська діячка.

⁹ *Драгоманова* (в заміжжі – *Труш*) *Аріадна Михайлівна* (1877–1954) – молодша донька Михайла Драгоманова, згодом – дружина відомого художника Івана Труша. Отримала диплом Паризького університету (Сорбонни), навчалася у Софійській художній школі. Від 1904 р. мешкала у Львові.

¹⁰ Йдеться про Світозара Драгоманова.

¹¹ Тут і під іншими листами – власноручний підпис Є. Драгоманової.

Написано 7 (19) липня 1884 р. рукою О. Драгоманова.

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 6–7):

Гадячъ. 1884 года, іюля 7-го

Милыя мои дѣти, Миша и Людмила Михайловна!

Поздравляю Васъ съ сыномъ и желаю ему отъ души всего хорошаго, да возразтеть онъ вамъ на славу и утѣшеніе! При семъ посылаю моему крестнику на рубашечку и крестикъ – двадцать пять рублей. Напишите мнѣ, какое ему останется имя, по моему, оба имени, и Свѣтозаръ и Олегъ, – языческія, неправославныя... У насъ, въ Гадячѣ и уѣздъ его, по прежнему нѣтъ дождей, народъ уже спѣшитъ съ уборкой хлѣба, чтобъ хоть что-нибудь спасти отъ «жука», который[,] внезапно появившись, страшно истребляетъ хлѣба, въ особенности пшеницу. Гадячане тоже трусятъ холеры, хотя у насъ еще, слава Богу[,] никакихъ эпидемій нѣтъ. Купаемся: я – разъ, а Саша и квартиранты – по три раза на день – одно спасеніе отъ страшной жары, насъ угнетающей. Псѣль нашъ сильно обмелѣлъ. На ялискомъ купаніи – воды лишь по колѣна. Гадячское общество устроило купальни – мужескую и женскую[,] и мы всѣ пользуемся; Ялизово во участи въ купальняхъ не принимаютъ, плотить въ общемъ сборъ по 1 р[ублю] отъ семейства.

Отъ Оли недавно получила письмо: она здорова, дѣти – тоже. Ваня давно уже писалъ.

Новостей въ Гадячѣ нѣтъ никакихъ; все – попрежнему.

Васъ, Лиду, Раду и крестника крѣпко цѣлую. Любящая васъ Ваша Мать:

Елисавета Драгоманова

Съ своей стороны, поздравляю васъ, милый братецъ Михаилъ Петровичъ и сестрица Людмила Михайловна, съ сыномъ и тоже желаю ему всяческихъ успѣховъ въ предстоящей ему жизни. Благодаря гадячскимъ купаньямъ, к[ото]рыми пользуюсь весьма усердно, я совсѣмъ оправился послѣ всевозможныхъ передрагъ, постигшихъ меня въ прошедшемъ учебномъ году. Теперь занимаюсь подготовкой къ тремъ экзаменамъ, предстоящимъ мнѣ въ Августъ с[его] года, а именно: Физиологія, Физиологическая химія и Органическая Химія. По этимъ предметамъ я не успѣлъ было подготовиться въ году и потому принужденъ теперь заниматься. Въ Харьковъ поѣду [въ начале] Августа, а съ 07-го начнутся экзамены. По выдержаніи ихъ буду на третьемъ курсѣ. Оба ваши письма нами получены. Въ послѣднемъ изъ нихъ Вы, М[ихаилъ] П[етровичъ], обѣщаете написать мнѣ; буду ждать Вашего письма съ нетерпѣніемъ. Давно уже Вы писали мнѣ...

Досвиданія! Желаю всѣмъ вамъ быть здоровыми! Васъ, племянницъ и племянника, крѣпко цѣлую.

Вашъ Александръ Драгоманов

ЛИСТ № 2

ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ З ДОПИСКОЮ ІІ СИНА ОЛЕКСАНДРА

Гадяч, 1884 року, 8 серпня

Милі мої діти

Мишо і Людмилу Михайлівно!

Я дуже хвилююся, не отримуючи від Вас відповіді на свій останній лист (грошовий – на 25 р[ублів]), надісланий у кінці липня. Дуже непокоюся про здоров'я Людмили

Михайлівни та свого внука-похресника. Недавно читала в «Зарі»¹² про холерний випадок у Женеві. Зважаючи на це, я би дуже просила тебе, Мишо, відповісти з першою поштою, як здоров'я ваше і дітей. У нас, у Гадячі, холери немає, але зате з'явилася папая – це дивна хвороба: було три випадки раптової (не більше доби) смерті молодих і здорових людей; при цьому померлі скаржилися на сильний головний біль і пропасницю, також хвороба трапляється й у селах нашого повіту. На думку місцевих лікарів, це запалення мозку. Така ж раптова поява і часте повторення цієї хвороби мимоволі хвилює нас.

Нещодавно в нас були земські збори, на яких було проведено вибори суддів. Вибрано колишніх: Ромашкевич¹³, Вінницький¹⁴ і Свистунов Вол[одимир]¹⁵. 4-го в повіті не знайшли відповідного, і тому очікується призначення такого з губернії. Завершили тим, що всім бідним людям відмовили в стипендіях, призначивши такі людям заможним (Ромашкевич[у] і Меркульєв[у])¹⁶ по 300 р[ублів] на рік. До земських зборів було надіслано дуже цікаву заяву гласного Устимовича¹⁷, колишнього губерньського предводителя дворянства; причому автор заяви, відмовляючись від участі у земських справах, викладає щодо цього свої мотиви і просить їх надрукувати. Питання про друк цієї заяви більшістю гласних схвалено. Тож можна очікувати, що про цю справу заговорить наша преса. А тепер, побажавши Вам всього хорошого, Вас і дітей міцно цілуючи, залишаюся любляча Вас мати

Є. Драгоманова

Зі свого боку вітаю Вас, дорогий братику Мих[айле] Петро[вичу] та сестрице Людмилу Михайлівно. Завтра я виїжджаю.

Усі канікули провів у заняттях науками; довелось і похворіти: тижнів два пролежав – у мене боліла голова й відчувалася пропасниця, але я всіляко не піддавався цій хворобі. Тепер я зовсім здоровий.

Побажавши і Вам бути здоровими, залишаюся люблячий Вас брат Ваш

Олекс[андр] Др[агоманов]

Написано 8 (20) серпня 1884 р. рукою О. Драгоманова.

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 2–3):

Гадячъ, 1884 года, 8 августа

Милыя мои дѣти

Миша и Людмила Михайловна!

Я очень беспокоюсь, не получая отъ Васъ отвѣта на свое послѣднее письмо (де-нежное – на 25 р[ублей]), посланное въ концѣ іюля. Весьма беспокоюсь о здоровьи

¹² «Заря» – щоденна київська політично-літературна газета місцевих новин (благоустрій, народна просвіта, театр, музика, суд тощо); виходила впродовж 1880–1886 рр.

¹³ Ромашкевич Дмитро Андрійович – багаторічний член з'їзду мирових суддів у Гадячі, статський радник.

¹⁴ Ймовірно, йдеться про Будзіяник-Вінницького Петра Олександровича – дворянина, члена з'їзду мирових суддів у Гадячі.

¹⁵ Свистунов Володимир Кирилович – багаторічний член з'їзду мирових суддів у Гадячі, статський радник, згодом член Полтавського окружного суду в Гадяцькому повіті.

¹⁶ Можливо, йдеться про Меркульєва Федора Авксентійовича – губерньського секретаря повітової земської управи в Гадячі.

¹⁷ Устимович Прокопій Андріанович (1838–1899) – дійсний статський радник (1882), поет (псевдоніми – Полтавин, Брат), автор книжки «Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве» (Москва, 1886), редактор і видавець журналу «Братська допомога» (Саратов, 1888), меценат, громадський діяч. Від 1874 р. мешкав в одному з родових маєтків біля Гадяча; був повітовим (1877–1880), а згодом Полтавським губерньським предводителем дворянства (1880–1883).

Людмили Михайловны и своего внука – крестника. Недавно читала въ «Зарѣ» о холерномъ случаѣ въ Женевѣ. Въ виду этого я бы очень просила тебя, Миша, отвѣтить съ первой почтой, как здоровье ваше и дѣтей. У насъ, въ Гадячѣ[,] холеры нѣтъ, но зато появилась папая – то странная болѣзнь: было три случая скоропостижной (не болѣе сутокъ) смерти молодыхъ и здоровыхъ людей; при этомъ, умершіе жаловались на сильную головную боль и лихорадочное состояніе, таже болѣзнь встрѣчается и по селахъ нашего уѣзда. По мнѣнію мѣстныхъ докторовъ это – воспаленіе мозга. Такое же внезапное появленіе и частое повтореніе этой болѣзни поневолѣ смущаєтъ насъ.

Недавно у насъ было земное собраніе, на которомъ были произведены выборы судей. Избраны прежніе: Ромашкевичъ, Виницкій и Свистуновъ Вл[адимир]. 4-го въ уѣздѣ не нашли подходящаго и по этому ожидается назначеніе такого изъ губерніи. Завершили тѣмъ, что всѣмъ бѣднымъ людямъ отказали въ стипендіяхъ, назначивъ таковыя людямъ состоятельнымъ (Ромашкевич[у] и Меркульев[у] по 300 р[ублей] въ годъ). Въ з[емское] собраніе было прислано весьма интересное заявленіе гласнаго Устимовича, бывш[его] губерн[ского] предводителя дворянства; при чемъ авторъ заявленія отказываясь отъ участія въ земскихъ делахъ излагаєтъ на то свои мотивы и просить ихъ напечатать. Вопросъ о напечатаніи этого заявленія рѣшенъ большинствомъ гласныхъ утвердительно. Такъ что можно ожидать, что объ этомъ дѣлѣ заговорить наша печать. Засимъ, пожелавъ Вамъ всего хорошаго Васъ и дѣтей крѣпко цѣлюя, остаюсь любящая Васъ Ваша мать:

Е. Драгоманова

Съ своей стороны приветствую Васъ, любезный братецъ Мих[аил] Петр[ович] и сестрица Людмила Михайловна. Завтра я уѣзжаю.

Всѣ каникулы провелъ в занятіяхъ науками; пришлось и похворать: недѣли двѣ пролежалъ – у меня болѣла голова и чувствовалось лихорадочное состояніе, но я всячески не поддавался этой болѣзни. Теперь я совершенно здоровъ.

Пожелавъ и Вамъ быть здоровыми, остаюсь любящій Васъ братъ Вашъ

Алекс[андр] Др[агоманов]

ЛИСТ № 3

ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Гадяч, травень 1888 р.

Милі мої діти Мишо та Людмило!

Вітаю Вас з давно минулим святом, бажаю найкращого, особливо здоров'я, вам і дітям.

Я сумую – від Вас дуже давно немає звісток, хоч я отримала один лист вже місяців три тому, чекала закінчення, або ствердних результатів про Сашину службу, щоб вам повідомити, і досі він ще не затверджений на посаді. Втім він служить ординатором при відділенні клініки для душевнохворих професора К[овалевського]¹⁸ – і ось до затвердження призначеного йому утримання 1000 руб[лів] – не отримує. Затвердження же слідує після зібрання необхідних довідок.

¹⁸ Ковалевський Павло Іванович (1849–1931) – український психіатр і судовий психопатолог, видавець (часописи «Архів психіатрії, неврології і судової психопатології», «Журнал медицини і гігієни», «Російський медичний вісник», «Вісник душевних захворювань» та ін.) і громадський діяч. Тоді – професор кафедри нервових і душевних хворіб Імператорського Харківського університету, згодом – декан медичного факультету цього закладу (1889).

Саша має практику, – приватно, і в одному будинку отримує щомісяця сто руб[лів]. Заняті йому із цим пацієнтом щодня – півтори години.

Надсилаю вам двісті десять руб[лів], з яких сто шістдесят оренди та п'ятдесят рублів Ліди – позаяк я пуху не могла купити¹⁹, – отже, ці гроші належать їй.

Хорошого пуху дуже важко тут дістати; збувають його великими партіями – і хоча обіцяли мені доставити з Рашівки, але виявилось, що обдурили.

Весна у нас спочатку була холодна, тепер встановилася тепла погода, і травень у справжній красі. Хліба хороші, а фруктів, здається, не буде.

Ваня обіцяв мені приїхати провідати, в кінці травня.

У нас усе благополучно, знайомі кланяються вам. Я здорова, почуваю себе добре.

Прошу, після отримання цього листа відповісти мені зараз же. Чекатиму нетерпляче.

Бажаю вам усім здоров'я. Цілую всіх дітей і вас.

Любляча вас Мати Є. Драгоманова

Написано рукою невідомої особи під диктовку Є. Драгоманової.

Датовано орієнтовно – за змістом, на підставі згадки про перше місце роботи О. Драгоманова в харківській Клініці нервових і душевних хвороб, яку очолював відомий професор П. Ковалевський (весна 1888 р.).

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 4–5):

Милые мои дѣти Миша и Людмила!

Поздравляю Васъ съ давно прошедшимъ праздникомъ, желаю самого хорошаго, особенно здоровья вамъ и дѣтямъ.

Я скачаю – отъ Васъ очень давно нѣтъ извѣстій, хотя я получила одно письмо ужъ мѣсяца три тому назадъ, ожидала окончанія, или утвердительныхъ результатовъ о Сашиной службѣ, чтобы васъ увѣдомить, и до сихъ поръ онъ еще неутвержденъ въ должности. Впрочемъ онъ служитъ ординаторомъ при отдѣл[ении] клиники душевно больныхъ профессора К[овалевскаго] – и вотъ до утвержденья, – назначеннаго ему содержанія 1000 руб[лей] – не получаетъ. Утвержденье же послѣдуетъ по собраніи необходимыхъ справокъ.

Саша имѣетъ практику, – частно, и въ одномъ домѣ получаетъ ежемѣсячно сто руб[лей]. Занятій ему съ этимъ пацієнтомъ ежедневно – полтора часа.

Посылаю вамъ двѣсти десять руб[лей,] изъ которыхъ сто шестьдесятъ аренды и пятьдесятъ рублей Лиды – такъ какъ я пуху – не могла купить, – слѣдовательно эти деньги принадлежать ей.

Хорошаго пуху очень трудно, здѣсь, достать; сбываютъ его большими партіями – и хотя обѣщали мнѣ доставить изъ Рашевки но оказалось что надули.

¹⁹ На той час Лідія, старша донька Драгоманових, готувалася до весілля з болгариним Іваном Шишмановим. Частину її посагу батьки купували в Україні, де їм допомагали Є. Драгоманова та тітка нареченої – О. Косач (Олена Пчілка).

Шишманов Іван Димитров (1862–1928) – болгарський учений, історик, етнограф, кандидат філософії Лейпцигського й професор Софійського університетів. Згодом – урядовець Міністерства освіти Болгарії, член Болгарської АН, дійсний член НТШ, посол Болгарії в Києві (1918–1919), ініціатор та один із засновників Українсько-болгарського товариства.

Весна у насъ вначальъ была холодная, теперь возстановилась теплая погода, и Май въ настоящей красѣ. Хлѣба хороши, а фруктовъ, кажется, не будетъ.

Ваня обѣщаль мнѣ прїѣхать навѣститъ, в концѣ Мая.

У насъ все благополучно, знакомые кланяются вамъ. Я здорова, чувствую себя хорошо.

Прошу, по полученіи этого письма отвѣчать мнѣ сейчасъ же. Буду ждать нетерпѣливо.

Желаю вамъ всѣмъ здоровья. Цѣлую всѣхъ дѣтей и васъ.

Любящая васъ Мать Е. Драгоманова

ЛИСТ № 4

ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

[Гадяч, не раніше осені 1892 р.]

... гімназію, начальниця якої (Твоя знайома, Мишо) Блюмель²⁰ недавно померла.

Син покійниці Марії Михайлівни²¹ займається господарством, і я чула, що сад у нього пречудовий. Мені подобається в ньому ця любов до господарства, що рідко трапляється в таких молодих людей, як він. Передплачує навіть сільськогосподарську газету. А діти Марини Іванівни померли; залишилися тільки внуки, які так погано повели свої справи, що мені совісно і тяжко писати Тобі. Знайомим Вашим я не передаю Ваших поклонів, тому що вони не заслуговують їх. Те, що вони не запитують про Вас, доводить, що вони забули про Вас. Ну, й не треба: не особливо важлива їх пам'ять! Твій уклін, Мишо, Лизаветі²² зворушив її і викликав у неї розчулення, і вона, як тільки я пишу комусь із дітей, відразу ж з'являється у дверях і говорить: «Як до Михайла Петровича пишете, то вклоніться, вклоніться їм усім від мене; спасибі, що не забули». І ось я передаю Тобі і Людмилі Михайлівні її сердечний привіт.

Напиши мені, Мишо, чому Болгарія перестала передплачувати «Русские ведомости»²³. Я ніде не бачила в них нічого недобророзумного проти Болгарії, а між тим Болгарія надіслала назад №№ газети. Ось бачите, який довгий лист Вам написала і скількох родичів згадала. А все ж, якби писати про все, не вистачило б паперу. Повторюю своє прохання, щоб Іван Димитрович²⁴ надіслав мені свою карточку. Пишіть якнайшвидше. Будьте здорові і щасливі.

Вас, Радю, Лиду і Міку²⁵ міцно цілую, Іванові Дим[итровичу] мій сердечний привіт. Який Міка? уже добре говорить?

²⁰ Ймовірно, йдеться про Єлизавету Блюмель – власницю пансіону в с. Римарівка Гадяцького повіту.

²¹ Тут і далі згадано гадяцьких знайомих родини Драгоманових. Детальнішої інформації про них знайти не вдалося.

²² Лизавета (Лизавета) – колишня кріпачка Драгоманових, їхня куховарка, яка служила в родині майже 40 років. Після смерті Є. Драгоманової разом із чоловіком (Купріяном) працювала в Косачів – доглядала їхню садибу в Гадячі та Зеленому Гаю.

²³ «Русские ведомости» – російська громадсько-політична газета, що виходила в Москві протягом 1863–1918 рр., друкований орган ліберально налаштованої інтелігенції Росії.

²⁴ Згадано І. Шишманова.

²⁵ Йдеться про внука Михайла Драгоманова – Димитра Шишманова (Димитър Шишманов; 1889–1945), який народився 19 листопада (1 грудня) 1889 р., – майбутнього літературознавця, белетриста, перекладача. Як колишнього міністра закордонних справ в уряді Добрі Божілова (Добри Божилов) його розстріляли болгарські комуністи 1945 р.

Пишіть. Гроші Ваші надішло своєчасно.
Залишаюся гаряче любляча Вас мати

Є. Драгоманова

Коли буду надсилати орендні гроші, то надішло і Зорі²⁶ за те, що добре навчається. Передайте йому мій уклін, коли будете писати.

Лист написано рукою невідомої особи під диктовку Є. Драгоманової. Фрагмент (без початку).

Датовано орієнтовно – за змістом, на підставі згадки про навчання Світозара Драгоманова за кордоном (від осені 1892 р.).

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 1):

... гимназію, начальница которой (Твоя знакомая, Миша) Блюмель недавно умерла.

Сын покойницы Марьи Михайловны занимается хозяйством и я слышала, что садъ у него прекраснѣйшій. Мнѣ нравится въ немъ эта любовь къ хозяйству, что рѣдко встрѣчается у такихъ молодыхъ людей, к[а]к онъ. Выписываетъ даже сельско-хозяйственную газету. А дѣти Марины Ивановны умерли; остались только внуки, которые т[а]къ плохо повели свои дѣла, что мнѣ совѣстно и тяжело писать Тебѣ. Знакомымъ Вашимъ я не передаю Вашихъ поклоновъ, потому что они не заслуживаютъ ихъ. То, что они не спрашиваютъ о Васъ, доказываетъ, что они забыли о Васъ. Ну, и не нужно: не особенно важна ихъ память! Твой поклонъ, Миша, Лизаветъ привелъ еѣ въ умиленіе и восторгъ и она к[а]къ только я пишу кому-нибудь изъ дѣтей, тотчасъ появляется у дверей и говоритъ: «Якъ до Михайла Петровича пишете, то кланяйтесь, кланяйтесь имъ усімъ отъ меня; спасибо, що не забули». И вотъ я передаю Тебѣ и Людмилъ Мих[айловне] ея сердечный привѣтъ. Напиши мнѣ, Миша, почему Болгарія прекратила выписывать «Русскія Вѣдом[ости]»? Я нигдѣ не видѣла въ нихъ ничего недоброжелательнаго противъ Болгаріи, а между темъ Болгарія отослала назадъ №№ газеты. Вотъ видите какое длинное письмо Вамъ написала и сколькихъ родичей помянула. А все-же если-бы писать обо всемъ не хватило-бы бумаги. Повторяю свою просьбу, чтобы Иванъ Димитріевичъ прислалъ мнѣ свою карточку. Пишите поскорѣе. Будьте здоровы и счастливы.

Васъ, Раду, Лиду и Мику крѣпко цѣлую. Ивану Дим[итриевичу] мой сердечный привѣтъ. Какой Мика? уже хорошо говоритъ?

Пишите. Деньги Ваши вышли своевременно.

Остаюсь горячолубящая Васъ мать

Е. Драгоманова

Когда буду присылать арендные деньги, то пришлю и на долю Зори за то, что хорошо учится. Передайте ему мой поклонъ, когда будете писать.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Кіржаєв, С. (2017). З листування М. П. Драгоманова: два невідомих листи до М. В. Водовозова 1894 р. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*, 21, 371–389.

²⁶ Тобто Світозара Драгоманова.

Ковалець, Л. (2014). У пошуках Юрія Федьковича: маловідомі листи Михайла Драгоманова до Степана Смаль-Стоцького. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 19 (296), 50–56.

Олена Пчілка. (1988). Спогади про Михайла Драгоманова. *Твори*. Київ: Дніпро.

Павлик, М. (упоряд.). (1901). *Михайло Драгоманов. Переписка, 1*. Львів: Українсько-руська видавнича спілка.

Павлик, М. (упоряд.). (1905a). *Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895)*. Львів: Друкарня Уділова.

Павлик, М. (упоряд.). (1905b). *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895)*. Львів: З «Народової друкарні» Манецьких.

Павлик, М. (упоряд.). (1906). *Листи Данила Таничківича до Михайла Драгоманова (1876–1877)*. Львів: З «Загальної друкарні».

Павлик, М. (упоряд.). (1910). *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877*. Львів: Накладом НТШ.

Павлик, М. (упоряд.). (1910–1912). *Переписка М. Драгоманова з М. Павликом*. Чернівці: З друкарні товариства «Руська Рада».

Смаль-Стоцький, Р. (ред.). (1938). *Архів Михайла Драгоманова* (Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 pp.)). Варшава.

Третяченко, Т. (2012). Михайло Петрович Драгоманов у листах до Олени Пчілки. *Рідний край*, 2, 261–264.

Франко, І. (упоряд.). (1906–1908). *Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших*. Львів: Українсько-руська видавнича спілка.

РГБ: Российская государственная библиотека, г. Москва, ф. 383 (М. П. Драгоманов), ед. хр. 167, 9 л.

REFERENCES

Kirzhaiev, S. (2017). Z lystuvannia M. P. Drahomanova: dva nevidomykh lysty do M. V. Vodovozova 1894 r. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy: arkhеohrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta biblioteknykh fondiv*, 21, 371–389 (in Ukrainian).

Kovalets, L. (2014). U poshukakh Yuriia Fedkovycha: malovidomi lysty Mykhaila Drahomanova do Stepana Smal-Stotskoho. *Naukovyi visnyk Shhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 19 (296), 50–56 (in Ukrainian).

Olena Pchilka. (1988). Spohady pro Mykhaila Drahomanova. *Tvory*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1901). *Mykhailo Drahomanov. Perepyska, 1*. Lviv: Ukrainsko-ruska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1905a). *Perepyska M. Drahomanova z Nataliieiu Kobrynskoiu (1893–1895)*. Lviv: Drukarnia Udilova (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1905b). *Perepyska Mykhaila Drahomanova z d-rom Teofilem Okunevskym (1883, 1885–1891, 1893–1895)*. Lviv: Z «Narodovoi drukarni» Manietskykh (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1906). *Lysty Danyla Taniachkevycha do Mykhaila Drahomanova (1876–1877)*. Lviv: Z «Zahalnoi drukarni» (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1910). *Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonom Buchynskym. 1871–1877*. Lviv: Nakladom NTSh (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1910–1912). *Perepyska M. Drahomanova z M. Pavlykom*. Chernivtsi: Z drukarni tovarystva «Ruska Rada» (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, R. (Ed.). (1938). *Arkhiv Mykhaila Drahomanova* (T. 1: Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.)). Varshava (in Ukrainian).

Tretiachenko, T. (2012). Mykhailo Petrovych Drahomanov u lystakh do Oleny Pchilky. *Ridnyi krai*, 2, 261–264 (in Ukrainian).

Franko, I. (Comp.). (1906–1908). *Drahomanov M. Lysty do Iv. Franka i inshykh*. Lviv: Ukrainsko-ruska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

Rossiiskaya gosudarstvennaya biblioteka, g. Moskva, f. 383 (M. P. Dragomanov), yed. khr. 167, 9 l. (in Russian).

Valentyna PROKIP

PhD (Philology)

Research Fellow of the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

FROM THE CORRESPONDENCE OF THE DRAHOMANOV FAMILY (HADIACH – GENEVA/SOFIA)

For the first time, four letters to the Drahomanov couple, sent by members of their family from Hadiach to Geneva (7 (19) July 1884, 8 (20) August 1884, May 1888) and Sofia (not earlier than autumn 1892), are introduced into scientific circulation. The unpublished epistolary texts by Y. and O. Drahomanov provide details of the addressees' lives and describe the events that were taking place in Poltava region at that time. The letters outline the range of interests of the correspondents, focusing on the most important problems of the family of that period. The publication is based on information that adds new touches to the characterization of the addressees, in particular M. Dragomanov and his immediate circle – mother, wife, children, brother Oleksandr.

The letters are presented autographed in the compiler's translation and in the original language, preserving the peculiarities of the correspondents' writing. The notes and comments focus on the figures that are mentioned in the texts and provide concise information about the dates. The preface primarily deals with the fate of the autographs. The article highlights the history of collecting and publishing M. Drahomanov's correspondence, which, at the time of the death of this outstanding and influential figure of the last quarter of the 19th century, was kept in his home archive in Bulgaria or in the correspondents' archives. The author mentions the first epistolary editions prepared for printing owing to the efforts of Liudmyla Drahomanova, Mykhailo Pavlik, Ivan Franko, and Lesia Ukrainka and traces the path of the letters submitted by the archive of M. Drahomanov to the Russian State Library, where they are supposed to be currently stored. Attention is focused on the importance of publishing the documents that have settled in the funds of a country that is at war with the Ukrainian people now.

Keywords: Mykhailo Drahomanov, Liudmyla Drahomanova, Elizaveta Drahomanova, Olexander Drahomanov, Hadiach, letter, epistolary.